

השער הראשון – סדר היום

אמירת "מודה אני"

הלכה אחיופית

אצל "ביתא ישראל" לא קיים נוסח קבוע באמירת "מודה אני", אלא כך היה המנהג: הניעור משנתו פותח פיו בהודיה לאביו שבשמים על הלילה שעבר ובבקשה לשמירה ביום שיבוא. יש המרבה ויש הממעיט. כל אחד לפי צחות לשונו, והעיקר שיכוון לבו לשמים.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

מיד כשייעור משנתו, יזכור חסדי יי יתברך שמו, אשר עשה עמו, שהחזיר לו את נשמתו, אשר הפקידה אצלו עייפה, והחזירה לו חדשה ורגועה, כדי לעבוד עבודתו יתברך שמו בכל יכולתו, ולשרתו כל היום, לכן יודה בכל לבבו להשם יתברך. בעודו על משכבו יאמר: "מודה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמתי בחמלה, רבה אמונתך." ⁱ נוסח תפילה זה מבוסס על דברי האמורא הארץ-ישראלי רבי אלכסדרי: "חדשים לבקרים רבה אמונתך." ⁱⁱ אמר ר' אלכסדרי: "על שאתה מחדשנו בכל בוקר ובוקר אנו יודעים שאמונתך רבה לתחיית המתים." ר' אלכסדרי אינו קובע נוסח ועל כן נראה שההודיה המקובלת היום נוסחה בתקופה מאוחרת יותר. לראשונה אנו מוצאים את הנוסח הזה אצל ר' משה בן מכיר (ממקובלי העיר צפת במאה השש-עשרה), ומשם למעשה הנוסח התפשט לכל תפוצות ישראל, והוכנס מאוחר יותר גם לנוסח התפילה. ⁱⁱⁱ

המנהג המומלץ בארץ ישראל

ראשית אנו רואים שהקהילה אוהזת במנהג קדום שהיה מקובל על כלל ישראל. ואולם יש לשאול, מה יהיה מנהג בני הקהילה היום בארץ ישראל? נראה שבני הקהילה האתיופית אינם צריכים לשנות את מנהגם, ושהנוסח של רבי משה בן מכיר אינו מחייב אותם. כל אחד ינהג כמנהג אבותיו מקדמת-דנא. אדרבה, הנוסח הספונטני, האישי, עולה על הנוסח הקבוע. אני יכול להעיד על הקיים רחמים נגה זצ"ל שלן בביתנו ומיד לאחר שהתעורר משנתו אמר את מה שהיה רגיל לומר ולאחר מכן אמר את הנוסח הקבוע והמקובל "מודה אני" וכו'.

ברכות השחר

הלכה אתיופית

נהוג אצל "ביתא ישראל" לברך ולהודות, אף בהזכרת שם ומלכות, על כל פעולה ופעולה שאדם מבצע לאחר שקם משנתו. כל אחד בשפתו-שלו, בשפת הקודש (געז) או בשפה המדוברת, אמהרית או תיגרית. גם לברכות אלו לא היה נוסח קבוע וכל אחד בדרך כצחות לשונו או כפי ששמע בביתו.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

ברוב קהילות ישראל מברכים ברכות השחר בבית הכנסת, וברכות השחר הן חלק בלתי-נפרד מהסידור היום. ברם, בתקופת התלמוד, הברכות נאמרו יחד עם פעולות הבוקר וכנראה נאמרו גם בהזכרת שם ה'. בתקופה מאוחרת פסק נוהג זה, כנראה בשל החשש מידיים מטונפות, כפי שכתבו הגאונים, והברכות נאמרו בפתיחה לתפילת שחרית בבית הכנסת.

המנהג המומלץ בארץ ישראל

אין צורך לשנות מנהגם של "ביתא ישראל". כל אחד ינהג כמנהג אבותיו. גם מי שנהג לברך עובר לעשייתן, היינו לברך בסמוך לפעולות ולהתרחשויות כפי שמצוין בברכה, ימשיך לעשות כן אף עם הזכרת שם ה'. אם אפשר, רצוי ליטול ידיים קודם לכן.

רחיצת רגליים

הלכה אתיופית

נהגו לרחוץ הרגליים כאשר יוצאים מהבית לעבודה בשעות הבוקר המוקדמות, וכאשר חוזרים הביתה, משום שמירת הגוף ומשום כבוד הבריות.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

בארץ ישראל לא נהגו לרחוץ. אמנם בגרסאות התלמוד שמתקופת הגאונים והראשונים נזכרת רחיצת הרגליים,^{iv} אולם היא לא התקבלה להלכה משום שהיום לא הולכים יחפים.

המנהג המומלץ בארץ ישראל

אין חובה לרחוץ רגליים משום שהיום אין רגילים כלל להסתובב יחפים. עם זאת, אם רצונו של מאן-דהוא לרחוץ רגליו (בעצמו ולא על ידי אשתו, כפי שהיה נהוג ברוב המקומות באתיופיה), ודאי שרשאי לעשות כן.

כיסוי ראש – כיפה

הלכה אתיופית

כיסוי הראש נהג רק אצל "הכהנים" – הקייסים. כיסוי הראש היה בצבע לבן. כבר בתקופת הלימודים נהגו הקייסים לכסות את הראש. כן נהגו, לא באופן מחייב, אנשים במעמד חברתי גבוה. בדרך כלל היו אלה ה"שמגלוצ" – אנשים מכובדים בקהילה. אבל רוב העם לא נהגו לחבוש כיסוי ראש או כובע. מנהג כיסוי הראש מציין כבוד ונדמה שהסיבה לכיסוי הראש היא יותר תרבותית מאשר דתית.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

פסק השולחן-ערוך^v: "לא ילך ד' אמות בגילוי ראש." כיום מקובל לכסות את הראש בכיפה, ולדעת גדולי הפוסקים כיסוי ראש בכיפה מועיל אף לשעת התפילה והברכות. ישנן מחלוקות אם כיפה זו המכסה רק חלק מהראש נקראת כיסוי ראש אבל הסכימו גדולי הפוסקים להתיר להזכיר שם ה' בתפילה ובברכות עם כיפה בלבד. לכיפה אין שיעור אם כי ראוי לחבוש כיפה שתהיה נראית מכל הצדדים. יש לציין שלדעת כמה פוסקים, כיסוי הראש אינו חובה אלא מידת חסידות, ויש האומרים שהחובה חלה רק מחוץ לבית. לעומת זאת יש שמקפידים לחבוש כיפה אף בשעת השינה ומחנכים גם את הילדים הקטנים לעשות כן. היום הכיפה הפכה לסמל, ומי שמהלך בלי כיסוי ראש עלול להיחשב פורק עול.

כיסוי הראש לגבר אינו מוזכר כלל בתורה. התורה מזכירה כיסוי ראש רק אצל כהנים: מגבעת אצל כהן הדיוט (שמות כט, ט) ומצנפת אצל כהן גדול (ויקרא ח, ט). בתקופת התלמוד והמשנה נהגו האבלים

והמנודים בעטיפת הראש. בתקופה ההלניסטית והרומית, דווקא גילוי ראש הביע כבוד, ורק בבבל, במאה השלישית לספירה, התפתח מנהג בין תלמידי חכמים לכסות את הראש ולא ללכת ד' אמות בגילוי ראש. אף זה היה כביטוי של כבוד ושל יראת שמים. המנהג התפשט בבבל ולכן נהגו העם לכסות את הראש בשעת התפילה או בהזכרת שם ה'. מבבל התפשט המנהג בהדרגה גם לארץ ישראל. בתקופת ימי הביניים המנהג עוד לא רווח בכל המקומות, אולם אט-אט התפתח המנהג לכסות את הראש לא רק בהזכרת שם ה' אלא גם במשך כל היום כולו. מאז, ראש מגולה היה סימן היכר לגוי וכיסוי הראש סימן היכר של יהודים.^{vi}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

כפי שראינו, קהילת "ביתא ישראל" משמרת את המנהג הקדום – רק הכהנים אשר שירתו את הקהילה חבשו כיסוי לראשם, משום יראת שמים, וה"שמגלוץ" משום כבוד. אבל המון העם לא נהג כך. לכן נראה, שמן הדין אין לחייב מאן-דהוא מיוצאי הקהילה בכיסוי ראש, אף לתפילה ולברכות. ברם, יוצא אתיפיה הרוצה לנהוג כמנהג המקום, מסיבות שונות, טוב יעשה אם יחבוש כיסוי ראש, לפחות לברכות ולתפילה. אבל מעיקר הדין, כאמור, אין צורך בזה. מכאן שאין לחשוד, ח"ו, ביוצא אתיפיה ההולך ללא כיסוי ראש, שהוא פורק עול מלכות שם שמים, כי זה מנהגו, אף על פי שהיום משמש כיסוי הראש כסימן מובהק ליהודים ההולכים בדרך תורה ומצוות.

ברכת "אשר יצר"

הלכה אתיופית

ברכה זו אינה מוכרת באתיופיה.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

"בכל פעם שנפנה או שמטיל מים, ואפילו רק טיפה אחת, ירחוץ ידיו במים ויברך אשר יצר.^{vii} הנוסח המקובל היום הוא: בָּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, אֲשֶׁר יָצַר אֶת הָאָדָם בְּחֶמְקָה, וַיְבָרֵא בּוֹ נְקִיבִים נְקִיבִים, חֲלוּלִים חֲלוּלִים. גְּלוּי וְיָדוּעַ לְפָנֵי כֹסֵא כְבוֹדְךָ, שָׂאֵם יִפְתַּח אֶחָד מֵהֶם, אוּ יִסְתֵּם אֶחָד מֵהֶם אֵי אֶפְשָׁר לְהִתְקַיֵּם וְלַעֲמוֹד לְפָנֶיךָ אִפְלוּ שְׁעָה אֶחָת. בָּרוּךְ אַתָּה יי, רוֹפֵא כָּל בְּשָׂר וּמְפַלֵּא לַעֲשׂוֹת (מתוך סידור "תפילת כל פה")."

המנהג המומלץ בארץ ישראל

אפשר לשער מדוע באתיופיה לא נהגו לברך ברכה זאת. עשיית צרכים באתיופיה נחשבת לדבר בהמי, ואין בינה לדברי קדושה כל קשר. אמנם תפקוד מערכות הגוף כסדרן הוא הבסיס לברכת "אשר יצר" ואשר על כן ברור שיש לברך ולהודות לקב"ה על כל טיפה וטיפה. לכן יש לברך ברכה זאת כל פעם שהאדם מתפנה, כדברי הרב יצחק יוסף: "אחר עשיית צרכיו, גדולים או קטנים, צריך ליטול ידיו ולברך

אשר יצר וכו'. ויתבונן בחכמה הנפלאה של הקדוש ברוך הוא שבה נעשה האדם על כל מערכותיו הגופניות, המורכבות מתאים רבים, וכל תא פועל באופן מדויק, ויש תאים רבים המגינים על הגוף מאלפי חיידקים הנכנסים לגוף בכל רגע, ועל כל זה יש להודות להקדוש ברוך הוא בשמחה על הטובה הזו. ומודה על מערכת העיכול שבגופו, שהיא המצילתו מכל מיני חולאים וגורמת לו שיחיה. ומזכירים בברכה זו לפני 'כסא כבודך', להוציא מדעת הכופרים האומרים שהקדוש ברוך הוא לא משגיח על העולם השפל. 'ומפליא לעשות', במה ששומר רוח האדם בקרבו וקושר דבר רוחני בדבר גשמי, וזאת בזכות שהוא 'רופא כל בשר', כי אז האדם בקו הבריאות ונשמטו משתמרת בקרבו.^{viii} מיותר לציין שדברים אלו אינם פוטרם את האדם מלשמור על גופו.

הלכות ציצית

הלכה אתיופית

מנהגם בנושא זה הוא מעניין מאוד. על פי מנהגם אין חובה להתעטף בטלית עד לחתונה. אדם שאינו נשוי רשאי היה ללכת בלי טלית שעוטפת אותו. מיד לאחר החתונה נהגו להסתובב בכל מקום עם הטלית, לבד מבשעת העבודה. בגד זה מסמל כבוד והדר, בגרות ואחריות. הבגד של הטלית עשוי מצמר או מפשתים. בטלית לא הוטלו ציציות בארבע כנפות, ובמקום הציציות היו שזורים חוטים קטנים סביב הטלית. הטלית האתיופית נקראת "נטלה", והיא בדרך כלל בצבע לבן, עם פסים או בלי פסים. גם הנשים, לאחר החתונה, היו עוטפות עצמן ב"נטלה", בנוסף לכיסוי הראש. ברם, ה"נטלה" של הנשים שונה מה"נטלה" של הגברים.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

התורה מצווה בשני מקומות על מצוות ציצית: "...דבר אל בני ישראל ואמר אליהם ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם"^{ix}, "גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה"^x. למילה "ציצית" ניתנו פירושים שונים. לפי פירוש אחד, המילה "ציצית" היא מלשון יציאה, והכוונה היא לחוטים היוצאים כענף מחוץ לכנף הבגד.^{xi} יש מפרשים שהציצית באה לציין גדולה, ואמנם בתבליט מהמאה התשיעית לפנה"ס נראים בני אצולה מהמזרח הקדום לובשים בגד עליון, שבשוליו יש כעין ציציות. בתורה לא נאמר מה גודל הבגד, כיצד קושרים, מה קושרים ומה המשמעות של הקשירות. רק צוין שחובת הציצית היא "על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה", וכל הפרטים הנדרשים נמסרו לנו על ידי חז"ל במשנה ובתלמוד. רק בתקופת הראשונים אנו נפגשים עם ה"טלית קטן". בתקופת המשנה נהגו ללבוש בגד בעל ארבע כנפות ובו הטילו את הציצית, משום כך הברכה על הציצית מדברת על עיטוף. כשהשתנו הרגלי הלבוש ואנשים הפסיקו ללבוש בגד בעל ארבע כנפות תיקנו חכמים, בתקופת הראשונים, ללבוש בגד מיוחד בעל ארבע כנפות – "טלית קטן", על מנת לא לבטל מצוות ציצית. משום כך יש הסבורים שאין לברך על ט"ק "להתעטף בציצית", שהרי היא אינה חלק מלבוש האדם. בתקופת הגאונים התפשט המנהג

המנהג המומלץ בארץ ישראל

הציצית באתיופיה היא סמל של כבוד, הדר ואחריות. לאחר החתונה מתגברת האחריות של האדם ולכן באתיופיה נהגו להתעטף בטלית רק לאחר הנישואין. נראה שבארץ ישראל יוצאי אתיופיה לא צריכים להתעטף בטלית עד לאחר החתונה. לגבי "טלית קטן", ראוי ללבשה אחרי בר-מצווה. את הטלית יש ללבוש לאחר החתונה, בכל תפילות היום – שחרית, מנחה וערבית. כך היה המנהג באתיופיה וכך ראוי לעשות גם בארץ ישראל.

הלכות תפילין

הלכה אתיופית

הקהילה היהודית האתיופית לא הכירה כלל את מצוות התפילין. אולם יש הטוענים שבתקופה קדומה הניחו תפילין. על פי אחת האגדות של יהודי אתיופיה, היהודים לא הורשו לקיים את מצוות התורה במשך ארבעים שנה. מפאת הגזירות, מצוות רבות נשכחו וגם חכמי הקהילה לא הצליחו לשחזרן, ובין המצוות שנשכחו היתה גם מצוות התפילין. כך האמין סבי, אבא דג'ן (גדעון) מנגשה זצ"ל. הוא אמנם נהג לקשור על זרועו תפילין קטנות (לא שחורות), שהיו נראות כקמע שכתוכו קלף. הוא נהג ללכת עם אותן התפילין במשך כל היום. מנהגו של סבי הוא בחינת "תנא דמסייע" לטענה שיהודי אתיופיה קיימו בעבר את מצוות התפילין, בצורה מסוימת. מנגד, יש מבני הקהילה שטוענים שמעולם לא הכירו את מצוות התפילין. דעה זו מקובלת גם על זקני הקהילה. העובדה שהנחת התפילין לא היתה מוכרת כלל בעולמה של קהילה שגלתה כבר בתקופת הבית הראשון, מעוררת שאלות רבות על ההיסטוריה של מצוות התפילין.^{xiii}

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

התורה מצווה: "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך."^{xiv} במקום אחר כתוב: "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך."^{xv} התורה-שבעל-פה השלימה את כל הפרטים של המצווה. הלכות רבות בעניין התפילין נקבעו רק בימי בית שני או מיד לאחר החורבן, למשל שכותבים אותן על קלף בדיו שחור, שיהיו מרובעות ושיהיו הרצועות שחורות ועוד. על פי הממצאים ההיסטוריים ניתן להניח כי צורת התפילין המוכרת לנו הלכה והתגבשה במשך הזמן: בתעודה ארמית של יהודי יב שבמצרים מתחילת המאה השלישית לפנה"ס נזכרת תפילה מכסף. במערות קומראן נמצאו תפילין מהמאה הראשונה, מימי המרד הגדול, ובהן פרשיות שונות, שירת האזינו, עשרת הדיברות ועוד. בארבעה זוגות מתוך התפילין שנמצאו בקומראן הפרשיות שונות לגמרי ממסורת חז"ל ומיעוטן כתובות לפי שיטת הכתיב של נוסח המסורה. כמו כן, בשרידי תפילין מימי בר כוכבא, שנמצאו במערות מסתור בנחל צאלים

במדבר יהודה, יש קטעים של שתי פרשיות בלבד, בנוסח כמעט זהה לנוסח המסורה. הדעה המקובלת במחקר מניחה כי בתקופת התנאים לא נהגו הכול להניח תפילין, ואלו שהניחו נמנו כנראה עם הפרושים שכינו את עצמם "חברים". התלמוד מתייחס בחומרה למי שאינו מניח תפילין: "איזהו עם הארץ? כל שאינו מניח תפילין", "פושעי ישראל בגופן, מאי ניהו (מי הם)? אמר רב: קרקפתא דלא מנח תפילין".^{xvi} מהתייחסויות אלו ניתן להבין שלא כולם הניחו תפילין, וחומרת הדברים יכולה אף לתת לנו רמז על היקף התופעה. לעומת זאת מספר לנו התלמוד על רבן יוחנן בן זכאי, אלישע בעל כנפיים ורבי עקיבא, שנהגו להלך עם תפילין במשך היום. התלמוד מספר כי לוחמיו של בר כוכבא בביתר יצאו למלחמה עטורים בתפילין. במשנה ואף בתלמוד אין תיאור מדויק של התפילין, דרך הכנתן או הנחתן, ורק בחיבור הלכתי מתקופת הגאונים בשם "שימושא רבא" ניתן למצוא את שיטת עשיית התפילין המוכרת לנו. אולם, על פי ממצאים ארכיאולוגיים מימי המרד הגדול, נראה כי כבר בימי המשנה, התפילין היו דומות לשלנו.

המנהג המומלץ בארץ ישראל

מצוות התפילין היום היא אחד מהסמלים המייחדים את העם היהודי בכל תפוצות ישראל. ניתן לומר כמעט בוודאות שכל יהודי הניח תפילין לפחות פעם אחת בחייו. לכן יש להסביר לבני הקהילה האתיופית בדרכי נועם, מתוך כבוד, יראה והדר, את חשיבות מצוות התפילין. הניסיון מראה שבדרכי נועם משיגים היענות רבה ויש להיזהר שלא לדחוק במי שאינו משתכנע. יתרה מזאת, חל איסור מוחלט להפגין יחס מזלזל או עליונות כלפי מי שאינו מניח. האדם המאמין אינו אובייקט או כלי, ושינויים דרסטיים באמצעות טקסים דתיים לא יכולים לפעול עליו. מי אנו ולאן נלך בלי אותם החכמים שהחדירו בנו את האמונה בצור ישראל וגואלו, וגם מי שלא השתכנע להניח תפילין חדור בוודאי באותה האמונה. האדם יראה לעיניו וה' ללבב. עם זאת כאמור יש להורות ליהודי אתיופיה להניח תפילין כנהוג בכל תפוצות ישראל, או לפחות לנהוג כפי שנהג סבי. רצועות התפילין צריכות להיות שחורות,^{xvii} לעומת זאת את הבתים אפשר לעשות גם בצבע אחר.^{xviii}

התפילות והשכמת בית הכנסת

בית כנסת

בית כנסת באתיופיה נקרא "מסגיד" או "בית מקדס". האנשים התייחסו לבית הכנסת ביראה, כאל מקדש ממש. האנשים בכפרים דרו בבקתות, אבל בית הכנסת בכל מקום היה בניין אבנים, גדול מאוד, מבנה יציב ומכובד. המבנה היה בולט בצורתו והיה אפשר לראות ולזהותו מרחוק. בכפרים הגדולים נבנה בית הכנסת במרכז הכפר. בית הכנסת נראה מרחוק על פי קדרת החרס האדומה המונפת על מוט שבלב גגו. סבי נהג לומר כי מי שבא להשתתף בתפילה ממקום רחוק שכרו גדול מאוד; מרחקים גדולים אינם חיסרון אלא יתרון. מבנה בית הכנסת מחולק לשלושה חלקים: חצר בית הכנסת, היכל בית הכנסת ו"קדסתא קדוסן" (קודש הקודשים). לקודש הקודשים נכנסים אך ורק הכהנים ושם גם מונח ספר ה"אורית" (תורה). הציבור התכנס בהיכל. בבית הכנסת לא היו כיסאות והתפילה היתה בעמידה, והיא נמשכה שעות ארוכות. משום כך נהגו אנשים רבים לשאת מקל הליכה, שעליו נשענו כשהתעייפו מהעמידה הממושכת, בבחינת "שבטך ומשענתך המה ינחמוני". בית הכנסת שימש גם מקום התכנסות לדרשות, ללימוד, להקרבת קורבנות, לקריאה בתורה ולכל אירוע הקשור לקודש. תוך בית הכנסת היה מיועד לתפילות בלבד. הכניסה לבית הכנסת היתה מצד מזרח, לפני המתפללים כלפי מערב, לצד ירושלים. לפני הכניסה לבית הכנסת נהגו לחלוץ נעליים, כי המקום הוא קדוש. על רצפת בית הכנסת נהגו לפזר עלים כדי לא לגעת ישירות ברצפה. בפנים המקדש עמדה התיבה (תבות) ועליה ה"אורית". על יד ה"אורית" נמצאים עוד בגדי הכהנים ושתי צנצנות – אחת עם אפר פרה אדומה ואחת עם מים קדושים, מי הזייה.

קורבנות

הלכה אתיופית

מאחורי בית הכנסת, בחצר, נמצא המזבח. בנוי אבנים, מרובע, עם זר אבנים מוקף בגדר. המזבח הוא מקום קדוש וזר לא יגע בו. על המזבח הקריבו הכהנים קורבנות. הטקס המרכזי הקשור למזבח היה ב"פסיכה" (פסח). אירועים נוספים שבהם הוקרבו קורבנות: היולדת המביאה קורבן, עז או עוף או לחם, בתום ימי טומאתה. כמו כן היה נהוג להקריב קורבנות הודיה, חטאת ועוד. במאה התשע-עשרה הופיע המיסיון הפרוטסטנטי באתיופיה. המיסיונרים היו יהודים מומרים, והם הביאו איתם ספרי קודש בשפה האמהרית, הקימו בתי ספר ולימדו לקרוא את ספרי הדת. מיומנותם של המיסיונרים בוויכוחים הדתיים

הצליחה לערער את סמכותם של הנזירים מ"ביתא ישראל" וגם את מידת ביטחונם של בני ישראל במקור התנ"כי של אמונתם. חלק מהקהילה אף הפסיקו את טקסי העלאת הקורבנות אחרי שהוכיחו להם שאין להקריב קורבנות בכל מקום, אלא רק במקום אשר יבחר ה', בירושלים. המנהיגים הרוחניים – הקייסים – לא הצליחו לספק תשובה הולמת לטענה זאת. כך הלכו ופחתו טקסי הקורבנות.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

קורבנות מופיעים בסיפורי המקרא החל משחר האנושות. קין והבל היו הראשונים להקריב עולות, מה שהוביל לריב ביניהם ולרצח הבל. נח הקריב עולה כהודאה על הצלתו ממי המבול, שנאמר: "וַיִּבֶן נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה; וַיִּקַּח מִכָּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה, וּמִכָּל הָעוֹף הַטָּהוֹר, וַיַּעַל עֹלֹת בְּמִזְבְּחַ" (בראשית ח, כ). הקורבן הוקרב על המזבח או על הבמה, ומשנכנסו בני ישראל לארץ נצטוו להקריב בבית המקדש בלבד. הקורבן נקרא כך כיוון שבאמצעותו מתקרב האדם לאל. הקרבת קורבנות היתה חלק מרכזי בפולחן הדתי. המזבחות והמקדשים היוו מרכזים רוחניים לעם במשך תקופה ארוכה. רוב דיני הקורבנות לסוגיהם נמצאים בתורה בספר ויקרא, ובמשניות מסדר קודשים. משבטלו הקורבנות עם חורבן הבית, קבעו חכמים שהתפילות יחליפו את הקורבנות, שנאמר "ונשלמה פרים שפתינו"^{xix}, ועל פי זה סידרו את התפילה, למשל ש"יהא מניין התפילות כמניין הקורבנות"^{xx}. בימי בית שני לא היתה מסגרת של תפילה קבועה, משום שהעבודה התמקדה בהקרבת קורבנות בבית המקדש. נוסח התפילה ומספר התפילות נקבעו רק לאחר החורבן על ידי רבן גמליאל ובית דינו ביבנה. יש הגורסים שאנשי כנסת הגדולה ורבן גמליאל תיקנו רק את חובת התפילה, המסגרת והתוכן הכללי של הברכות, אך לא את נוסחן המדויק, והנוסח המדויק נקבע רק בתקופה מאוחרת יותר.^{xxi}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

בעוד שבעולם היהודי הקרבת הקורבנות הופסקה מאז חורבן הבית השני, ואת מקומם תפסה התפילה, אצל יהודי אתיופיה חורבן בית המקדש לא השפיע על הקרבת הקורבנות. עם זאת, נראה לי שאין להשאיר את טקס הקרבת הקורבנות כנהוג באתיופיה. יש להציע, במקום הקרבת הקורבנות בפועל, לקרוא את פסוקי הקורבנות המופיעים בסידור. ויתקיים בכך זיכרון להקרבת הקורבנות.

סידור ונוסח התפילה

הלכה אתיופית

"ביתא ישראל" לא התפללו מתוך סידור תפילה, כפי שמוכר לנו היום. ברם, בידי הקייסים היה ספר "יצולות מסחף", שבו היו מסודרים קטעים שונים מהתנ"ך, בעיקר מתהלים, וחיבורים נוספים שתוכנם בקשות ותהילות לאל. רוב התפילות עניינן הודיה ושבח לאל. בתפילות השבח מוזכרת באופן מיוחד

ירושלים והגעגועים לראותה ולחזור אליה. התפילות מכילות גם בקשות בעלות מוטיבים מוכרים: גאולה, שיבת ציון, בניין ירושלים, ציפייה לראות כהנים בעבודתם ולוויים על דוכנם, מלוכת ה' על כל העמים, נקמת דם ישראל השפוך. יש להעיר, שבתפילת היחיד של יהודי אתיופיה, בניגוד לתפילה של שאר הקהילות, אין כמעט אזכור לדברים חומריים, כגון תפילה לחיים ארוכים, לפרנסה ולבריאות, והיא מדברת בעיקר על זיכרון ירושלים החרבה, זיכרון שעבוד גלויות וכו'. יוצא שהיסודות הלאומיים המבדילים את תפילות ישראל מתפילות הנוצרים נכנסו כולם לתוך תפילת יהודי אתיופיה. כמו כן נכנס היסוד של "שבחי אבות", שהוא אמנם משותף לנוצרים בכלל ולכנסייה האתיופית בפרט. יסוד זה חזק מאוד בבניין התפילות של יהודי אתיופיה. לשון התפילה היתה שפה ליטורגית, לשון הגעז, שפה עתיקה שמוכרת בדרך כלל רק לקייסים. חלק מהקהל התפללו בעל-פה. רוב הקהל התקשו בדרך כלל להבין את התפילה. כולם השתתפו בהקשבה, בעניית אמן ובקטעים מועטים שהיו מוכרים, לרוב היו אלה קטעי שירה. נוסח הברכות הוא הנוסח החוזר בכל כתבי הקודש: "יתברך אגזיאבהר אמלך אסראל" (יתברך אדוני אלוהי ישראל), זהו הנוסח הקצר. לעתים קרובות, חתימת ברכה זו היא "אמלך זכול שג וזכול מנפס", או: "אמלך כול זשג וזמנפס" וכו' (אלוהי כל בשר וכל רוח), ויש מוסיפים: "אמלך כולו זמבדר וזבסמי (-ית)" (אלוהי כל שבארץ ובשמים), או: "מלך מרוסמי –" (אלוהי הארץ והשמים). פעמים שהברכה מתחילה: "יתברך אגזיאבהר אמלכן אמלך", כלומר: יתברך אדוני, אלוהינו, אלוהי, וכו'. כאמור זה הנוסח הרגיל. בתפילות הלל קיים עוד נוסח: "יתסבח ויתאכות" וכו', שהוא "ישתבח ויתפאר", לפעמים גם עם כינויים נוספים: ויתרומם ויתעלה וכו'. נוסח זה יהודי מעיקרו ויסודו בכתבי הקודש. חלק קטן מהחוקרים סבורים שבמחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה התחולל שינוי תרבותי-דתי מרחיק לכת; לדעתם, בתקופה זו שאלו "ביתא ישראל" יצירות משכניהם הנוצרים. אחרי עיבוד והתאמה שולבו המנגינות בתפילת היהודים. עד היום נוהגים ללוות את התפילה בראשי חודשים ובימים טובים, לבד משבת ומיום הכיפורים, בכלי נגינה תוף ומצלתיים. שמעתי מכהין מורי ורבי, כהין הקיים רחמים נגה זצ"ל, שנוסח התפילה, נוהגי התפילה וגם השימוש בכלי נגינה תוף ומצלתיים, הם מסורת עתיקה מתקופת הבית הראשון. המנגינות הן מנגינות של הלוויים.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

חובת התפילה נזכרת לראשונה בספרות התנאית. הספרי דורש את הכתוב: "ולעבדו בכל לבבכם"^{xxii} "ולעבדו" – זו תפלה.^{xxiii} התורה לא קבעה נוסח לתפילה, ובדברי חז"ל אנו מוצאים עדויות שונות מתי ובידי מי נקבע הנוסח. ממקום אחד ניתן להבין שהוא נקבע על ידי עזרא ובית דינו, שהיו מאנשי כנסת הגדולה, וכך נאמר בברייתא הבאה: "מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר"^{xxiv}, וכן משתמע מדברי האמורא רבי יוחנן ש"אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות"^{xxv}. רמז לקדמות תפילת שמונה-עשרה ניתן אולי למצוא בנוסח ברכות אחדות בספר בן סירא,^{xxvi} הדומות לנוסח ברכות שמונה-עשרה המוכרות לנו. על קיומו של נוסח

תפילה בשלהי ימי בית שני אפשר ללמוד מהמחלוקת בין בית שמאי ובית הלל בעניין מספר הברכות בתפילת העמידה בראש השנה שחל להיות בשבת, וביום טוב שחל להיות בשבת, כמו בא בתוספתא^{xxvii}: "יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת בית שמאי אומרים מתפלל עשר (= ברכות) ובית הלל או' מתפלל תשע (= ברכות). יום טוב שחל להיות בשבת בית שמאי אומרים מתפלל שמונה (= ברכות). ובית הלל אומרים שבע (= ברכות)." עם זאת יש מסורת אחרת, שלפיה תפילת העמידה נערכה ונסדרה רק לאחר החורבן, כך ניתן להסיק מן הברייתא הבאה: "תנו רבנן שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה."^{xxviii} כידוע, החכמים הללו ישבו ביבנה בעקבות חורבן בית המקדש. התלמוד הבבלי יישב את הסתירה בין הברייתות שנזכרו לעיל, בכך ש"שכחום וחזר וסדרום"^{xxix}, היינו שתפילת העמידה חוברת אמנם על ידי "מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים", אך במשך השנים נשכחה, עד שבא שמעון הפקולי ושחזר אותה. הרמב"ם כתב שחובת תפילה בכל יום היא מהתורה, אולם נוסח התפילה ומספר התפילות שיש להתפלל בכל יום נקבעו כחובה בתקופה מאוחרת יותר על ידי עזרא ובית דינו, שהיו מאנשי כנסת הגדולה.^{xxx} בספרות התנאית והאמוראית נזכרו נוסחים שונים של ברכות מתפילת העמידה, ושל פרקי תפילה נוספים שנאמרו לפני תפילת העמידה ולאחריה. מספר הברכות בתפילת העמידה בארץ ישראל היה שמונה-עשרה בעוד שבבבל אמרו תשע-עשרה ברכות בתפילה. גם בחתימותיהן של כמה מברכות העמידה היה הבדל בין בבל לארץ ישראל. נוסחי התפילה השונים המוכרים לנו היום הם תולדה של פיזורן של הקהילות היהודיות ושל מרחקן ממרכזי התורה הגדולים בארץ ובבבל. יש הגורסים שההבדלים בין הנוסחים של תפילת העמידה ושאר התפילות משקפים את ההבדלים בין נוסח ארץ ישראל לנוסח בבל. לעומתם יש הסבורים שגם נוסח בבל אינו אלא נוסח ארץ ישראל קדמון. הופעתו של הסידור הכתוב תרומה משמעותית לעיצוב נוסחן הסופי של רוב התפילות. קובצי תפילות החלו להיכתב רק אחרי המאה השישית. הקובץ הראשון עדיין לא היה במתכונת הסידור המוכר לנו, והוא נכתב בהתאם ליישום המעשי של הכלל ההלכתי שטבע התנא רבי מאיר ש"חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום."^{xxxi}

בשליש האחרון של המאה התשיעית, הרב עמרם בר שישנא גאון העלה על הכתב קובץ תפילות הנקרא "סדר רב עמרם גאון", לפי בקשתה של קהילת ברצלונה שבספרד: חיבור זה כלל נוסח של תפילות ומנהגי תפילה. כך נהג גם רב סעדיה גאון (רס"ג), מאה שנה אחר כך, בחיבורו "סידור רב סעדיה גאון". גם הרמב"ם פרסם קובץ תפילות בסוף ספר אהבה, תחת הכותרת "סדר תפילות כל השנה". נוסח ארץ ישראל השפיע על מנהג אשכנז, וחכמי אשכנז בימי הביניים הם שנתנו לו את הצביון הסופי הקיים עד ימינו, הנקרא נוסח אשכנז, כפי שמופיע במחזור ויטרי. בנוסח זה התפללו כל היהודים האשכנזים באירופה. בהמשך, בעקבות השפעת תורת הקבלה של האר"י, נוצר נוסח ספרד, שבבסיסו הוא נוסח אשכנז עם שינויים ותוספות על פי קבלת האר"י. חשוב לציין שלתורת הקבלה היתה השפעה רבה על סידור התפילה, וקטעי תפילה שלמים הוכנסו בהשפעתה לסידור התפילה. בתוך נוסח אשכנז יש לכלול את נוסח הגר"א, שערך שינויים ותיקונים בנוסח התפילה באותם מקומות שבהם היה לדבריו צידוק

הלכתי לכך, ונוסח זה התקבל אצל האשכנזים – "הפרושים". בתוך נוסח ספרד יש לכלול את נוסח האר"י, שהתקין רבי שניאור זלמן מלאדי. בנוסח זה מתפללים חסידי חב"ד. נוסח אחר הוא נוסח הספרדים, המבוסס בעיקרו על סידורו של רב עמרם גאון. נוסח הספרדים התקבל אצל קהילות המזרח ויהודי הבלקן. נוסח אחר הוא נוסח איטליה, שהוא נוסח עתיק, ויש בו לשונות וביטויים שאינם מצויים בנוסחי תפילה אחרים. נוסח נוסף הוא נוסח תימן. הרב שלמה גורן, כשכיהן כרב הראשי לצ"ח, ביקש לקבוע בצ"ח נוסח אחיד, ומאז נדפסים סידורים שנכתב בהם נוסח אחיד, שהוא למעשה נוסח ספרד. xxxii

המנהג המומלץ בארץ ישראל

על הקייסים להמשיך ולהתפלל כמנהגם. וכל מי שמבין את התפילות בשפת הגעז ויכול להשתתף בתפילה יחד עם הקייסים, ותפילה זאת מקרבת אותו לריבונו של עולם, אינו צריך להתפלל תפילה נוספת. אבל הדור השני, שאינם בקיאים בשפת הגעז, ראוי שיתפללו בסידור תפילה בשפה המובנת להם. בכל אופן הם אינם מחויבים למנהג זה או אחר והם רשאים להתפלל בכל נוסח שיחפצו. מי שרוצה להמשיך את המסורת ולהתפלל בשפת הגעז רשאי לעשות כן בתנאי שילמד את השפה ואת התפילות. כמו שפסק השולחן-ערוך, ש"יכול להתפלל בכל לשון (= שפה) שירצה" (אורח חיים קא, ד). והמשנה ברורה הוסיף שיכול להתפלל בכל לשון, בתנאי שיבין את אותה לשון על בוריה, אבל אם מתפלל בלשון הקודש, גם אם אינו מבין את הלשון יוצא ידי חובה (שם, יג). אף שבאתיופיה קהל המתפללים לא הבין בדרך כלל את המתרחש בתפילה, עם זאת יפה ונכון שבארץ ישראל ידע ויבין את התפילה. בעניין הנגינה בימים טובים במצולתיים, כל עוד התפילה היא בשפת הגעז והמצולתיים הם חלק בלתי-נפרד מתפילה זאת, ניתן להמשיך בכך. אבל זה רק בתנאי שמתפללים בשפת הגעז; אי-אפשר להתפלל בנוסח אחר ולהשתמש בכלי נגינה.

תפילת יחיד ותפילת רבים

הלכה אתיופית

באתיופיה לא היתה משמעות מיוחדת לתפילה במניין, ולא היתה קיימת הבחנה בין תפילת יחיד לתפילת רבים. בפועל, רוב הטקסים הדתיים התנהלו בציבור ובדרך כלל כללו יותר מעשרה אנשים, לא כדבר מחייב אלא כתפיסה תרבותית, ברוח הפסוק "ברוב עם הדרת מלך". המצוות התקיימו על ידי הקולקטיב. לכן לא היה מקום לדבר על יחיד או רבים. התפילה ברבים אצל קהילת "ביתא ישראל" ממשיכה כפי שהיה מקובל בתקופת המקרא, יחד עם זאת בציבור יכול להתפלל גם מי שאינו יודע לקרוא.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

על פי דברי חכמים, לתפילה בציבור יש כוח והשפעה רבים יותר משל תפילת יחיד. ועוד קבעו, שציבור

הוא עשרה אנשים שנקבצים במקום אחד, וסמך מן התורה מצאו בפסוק: "ונקדשתי בתוך בני ישראל". יתר על כן, חלקים מסוימים בתפילה יכולים להיאמר רק במניין: "אין עוברין לפני התיבה ואין נושאים את כפיהם ואין קורין בתורה... ואין מזמנין בשם פחות מעשרה."^{xxxiii} ועוד אמרו חכמים בעניין חשיבותה של תפילה במניין: "מאי דכתיב: 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון'^{xxxiv} אימתי הוא עת רצון בשעה שהצבור מתפללין."^{xxxv} כך כתב הרמב"ם: "תפלת הצבור נשמעת תמיד, ואפילו היו בהם חוטאים, אין הקב"ה מואס בתפלתם של רבים. לפיכך צריך אדם לשתף עצמו עם הצבור, ולא יתפלל יחידי, כל זמן שיכול להתפלל עם הצבור."^{xxxvi} השולחן-ערוך פסק ש"אם הוא אנוס שאינו יכול לבוא לבית הכנסת יכוין להתפלל בשעה שהצבור מתפללים."^{xxxvii} הוסיף על כך הרמ"א וכתב: "והוא הדין בני אדם הדירים בישובים ואין להם מנין מכל מקום יתפללו שחרית וערבית בזמן שהצבור מתפללים."^{xxxviii} חשוב לחזור ולהדגיש, שסתם "תפילה", הכוונה לתפילת העמידה, יוצא אפוא שחשיבות התפילה במניין היא בתפילת העמידה.^{xxxix}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

לכתחילה יש להתפלל במניין, כנהוג היום בישראל, וכפי שהיה נהוג באתיופיה. עם זאת, מי שאירע לו אונס או שיש לו קושי אחר (סיבות אישיות או משפחתיות) המעכבו מלהשתתף בתפילה בציבור, לא יסיק שאינו צריך להתפלל, אלא יתפלל ביחידות. התפילה היא בבחינת מזון לנשמה. התפילה אינה רק עניין דתי, אלא צורך רוחני וקיומי. העולם חסר ודורש תיקון ועל כן יש צורך תמידי בתפילה. צרות שונות ומשונות מתרגשות על האדם במשך חייו, ובאותה השעה זקוק הוא לחיבוק חם מאת אלוהיו. אפשר לדמות את התפילה לאש. האדם לא נזקק לאש בכל עת, אבל בשעה שהוא צריך לאש, אם אין בידו גחלים או גפרורים, אוי לה לאותה בושה. לו בשביל הרגע הזה צריך האדם לשמור על הגחלת, שתהיה התפילה שגורה בפיו. דוגמה יפה לצורך של כל אדם בתפילה ניתן לראות בעדותו של אחד מלוחמי מלחמת השחרור: "זה היה במלחמת השחרור, הייתי מפקד מחלקה. יום אחד ערכת את מחלקתי מול החוד של הצבא המצרי, שהגיע עד אשדוד. המחלקה היתה עלובה ומסכנה, עם כמה סטנים ועם קצת רימונים. היה כמעט מגוחך לחשוב שנוכל לעצור את הטנקים המצריים... בדרך כלל לא הייתי פוחד, אך הפעם הרגשתי פחד עד כדי מוות, פחד מעיק ביותר, ואז באיזה שהוא רגע הרגשתי רצון עז להתפלל, אבל לא ידעתי איך, שום תפילה לא היתה שגורה על לשוני. אבל בכל זאת התפללתי. התפילה בלשון פשוטה, כפי שהבנתי אבל אני זוכר את הרצון שלי אז להתפלל דווקא תפילה שאותה כל היהודים בכל הדורות התפללו – אלא שלא ידעתי שום תפילה כזאת."^{xl}

לכן מי שרגיל להתפלל בשפת הגעז, כפי שנהגו באתיופיה, ימשיך במנהגו להתפלל עם הציבור, ומי שרגיל בתפילה בשפה העברית מהסידור, יקפיד להתפלל עם הציבור במניין.

הלכה אתיופית

התפילות באתיופיה לוו אמנם על ידי שליח ציבור, "חזן", אך לא היתה כל הגדרה פורמלית לכך. חלק גדול מציבור המתפללים לא ידע קרוא וכתוב ולכן הם עקבו אחר תפילת המנהיגים הרוחניים, הקייסים. הקייסים היו שליחי הציבור באופן קבוע ובטבעיות ומשום כך לא היו חיכוכים בתוך קהל המתפללים בשאלה מי ראוי לגשת, ומי אינו ראוי לגשת לדוכן. הקייסים היו ראויים והכרחיים.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית^{xli}

בתקופת המשנה והתלמוד, כשהתפילה התנהלה בעל-פה, התפלל שליח הציבור את כל התפילה בקול, וכולם האזינו לו. קיימת מחלוקת בין חכמי התנאים בשאלה אם שליח ציבור מוציא ידי חובה גם את מי שבקי בתפילה.^{xlii} להלכה פסק הרמב"ם:

שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן כיצד? בשעה שהוא מתפלל והם שומעין ועונין אמן אחר כל ברכה וברכה – הרי הן כמתפללין. במה דברים אמורים? כשאינו יודע להתפלל, אבל היודע – אינו יוצא ידי חובתו אלא בתפלת עצמו. במה דברים אמורים? בשאר ימות השנה, חוץ מראש השנה ויום הכפורים... בשני ימים אלו – שליח צבור מוציא את היודע כשם שמוציא מי שאינו יודע, מפני שהן ברכות ארוכות, ואין רוב היודעים אותן יכולין לכוון דעתם כשליח צבור. לפיכך אם רצה היודע לסמוך בשני ימים אלו על תפלת שליח צבור להוציא ידי חובתו – הרשות בידו.^{xliii}

היום נהוג ששליח הציבור חוזר בקול רם על תפילת העמידה, ובקהילות הספרדים, עדות המזרח והתימנים נהוג ששליח הציבור מתפלל את כל התפילה בקול רם. התלמוד קובע אילו תכונות נדרשות משליח הציבור: שיהיה "פרקו נאה, שפל ברך, מרוצה לעם, ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות."^{xliv} וביתר פירוט כותב הרמב"ם: "אין ממנין שליח צבור אלא גדול שבצבור בחכמתו ובמעשיו, ואם היה זקן הרי זה משובח ביותר. ומשתדלין להיות שליח צבור אדם שקולו ערב ורגיל לקרות. ומי שלא נתמלא זקנו, אף על פי שהוא חכם גדול לא יהא שליח צבור מפני כבוד הצבור... וכן העילג, כגון: מי שקורא לאל"ף עי"ן, או לעי"ן אל"ף, וכל מי שאינו יכול להוציא את האותיות כתקונן – אין ממנין אותו שליח צבור."^{xlv} וראה עוד שולחן-ערוך (אורח חיים סימן נג). "אם אין מוצאים מי שיהיה בו כל המדות האלו, יבחרו הטוב שבציבור שעוסק בתורה ובמעשים טובים. בן תורה העוסק בתורה עדיף משום שיכול לבקש רחמים. ואם נזדמן שליח ציבור שהוא בן תורה, ואין לו שלושים שנה, וגם אינו נשוי, ולעומתו יש איש פשוט ונשוי והוא למעלה משלושים שנה, הבן תורה קודם."^{xlvi} בספרות השו"ת מימי הביניים אנו לומדים על תופעה של בחירת שליח ציבור לפי קול ערב גרידא, תוך התעלמות מאמות המידה ההלכתיות לכשירותו. בעניין זה כתב השולחן-ערוך: "ש"צ שמאריך בתפלתו כדי שישמעו קולו ערב אם הוא מחמת ששמח בלבו שנותן הודאה להש"י (להשם יתברך) בנעימה תבוא עליו ברכה והוא שיתפלל, בכבוד ראש ועומד באימה וביראה, אבל אם מכויץ להשמיע קולו ושמח בקולו הרי זה מגונה, ומכל מקום כל שמאריך

המנהג המומלץ בארץ ישראל

הקייסים וכל מי שרוצה להמשיך להתפלל בנוסח הקלאסי האתיופי רשאי לעשות כן. גם ילדים הלומדים תפילה בנוסח געז, כפי שנוהג היום הקייס עזריה באשקלון, צריכים להוביל את התפילה, אף שבאתיופיה לא נהוג שילד ינהל את התפילה. אבל במקום שמתפללים בנוסח ארץ ישראל יש לשתף את כולם. כל מי שרואה את עצמו מתאים לשמש כש"ץ ראוי הוא. "האדם יראה לעינים וה' יראה ללבב."

מספר התפילות

הלכה אתיופית

בימי חול נהגו יהודי אתיופיה להתפלל שתי תפילות ביום. אחת בבוקר, תפילת שחרית, ואחת בין הערביים, תפילת מנחה. לתפילות האלה הגיעו בדרך כלל הקייסים, ה"שמגלוץ" (חכמים זקנים ומכובדים) ואנשים שהיו פנויים ממלאכה. ביום שבת התכנסו כולם בבית הכנסת. בין הבאים היו גם ילדים, אך הם לא הורשו להיכנס פנימה משום כבוד בית הכנסת. כיוון שאין לבוא לבית הכנסת בידיים ריקות נהגו הנשים להביא אוכל, שתייה או דברים אחרים מתנה לבית הכנסת.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

בתורה לא נאמר כמה תפילות צריך להתפלל בכל יום. בספר תהלים נזכרת לראשונה תפילה שלוש פעמים ביום, ככתוב: "ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי."^{xlvi} על דניאל מסופר שהתפלל שלוש תפילות ביום: "ודניאל... על לביתה וכוין פתיחן לה בעליתה נגד ירושלם וזמנין תלתא ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה"^{xlix} (ודניאל בא אל ביתו וחלונות פתוחים לו בעלייתו מול ירושלים ושלוש פעמים ביום הוא כורע על ברכיו ומתפלל ומודה לפני א-לוהיו). עם זאת, בספר דברי הימים א' נזכרות רק שתי תפילות ביום, ככתוב: "ולעמד בבקר בבקר להודות ולהלל לה' וכן לערב."¹ המקורות הספרותיים מימי בית שני, יש מהם המציינים שהתפללו שתי תפילות ביום, ויש המציינים שהתפללו שלוש תפילות.

המנהג המומלץ בארץ ישראל

בימי קדם נהגו להתפלל שתי תפילות, ובזמן הבית היו שהתפללו אף שלוש תפילות. רבן גמליאל דיבנה ביקש לקבוע שלוש תפילות ביום באומרו שגם תפילת ערבית חובה. רבי יהושע פסק שתפילת ערבית רשות ובכך ערער על סמכותו של רבן גמליאל. המחלוקת התפתחה למשבר חריף עד שבסופו של דבר הודח רבן גמליאל זמנית מנשיאותו (בבלי, ברכות כז ע"ב). בארץ ישראל בימי האמוראים כבר הוכרע

שתפילת ערבית חובה^{li}, והרמב"ם כתב שאמנם "אין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה ואף ע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה".^{lii} לאור זאת יש להניח לדור הראשון של יוצאי אתיופיה לאחוז במנהגם ולהתפלל שתי תפילות, שחרית ובין הערביים, שכן כפי שראינו מעיקר הדין תפילת ערבית רשות. עם זאת, לדור השני יש להציע שיקבלו עליהם אף תפילת ערבית.

נענוע הגוף בזמן התפילה

הלכה אתיופית

לא נהגו כלל. יתרה מזאת, הנענוע נחשב למעשה שטות וודאי שאינו מביע כבוד או יראה. הנענוע בתפילה דומה למי שנטרפה דעתו עליו, כשיכור שאינו מסוגל לעמוד ישר.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית^{liii}

בספרות המשנה והתלמוד אין עדויות על נענוע הגוף בשעת תפילה. עניין זה נזכר לראשונה אצל חכמי ימי הביניים, בהשפעתם של חסידי אשכנז. מקור המנהג נמצא בספרות ההיכלות. משם התפשט המנהג לאירופה כולה, ובעקבות גירוש ספרד עבר המנהג גם למקומות אחרים. הרמ"א מביא מנהג זה להלכה וכותב: "ונהגו המדקדקים להתנועע בשעה שקורין בתורה, דוגמת התורה שנתנה ברתת, וכן בשעה שמתפללין, על שם^{liv} 'כל עצמתי תאמרנה ה' מי כמוך'.^{lv} אולם הרב ישעיהו הורוביץ (השל"ה הקדוש) צידד בעמידה שקטה ללא תנועה, וכך כתב בספרו "שני לוחות הברית": "והעמידה בלי התנועות כלל עוזר על הכוונה. ומה שאמר 'כל עצמתי תאמרנה', היינו בשירות ותשבחות וברכות קריאת שמע ותלמוד תורה, אבל לא בתפלה. ואם יש מי שאומר כן גם בתפלה, נראה לי שאין לחוש לדבריו, כי הניסיון מוכיח שהעמידה בלי נענוע גורם לכוונת הלב. וראה בעיניך הישאל אדם שאלות ממלך בשר ודם וגופו מתנועע כנוע עצי היער מפני הרוח?" למרות השפעתו הרבה של הספר "שני לוחות הברית" על תנועת החסידות, עמדתו זו לא התקבלה.^{lvi}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

אין חובה לנענע את הגוף תוך כדי התפילה, ויש אף האומרים שראוי לא לעשות כן, ולכן מי שחש שנענוע מבטא חוסר כבוד – על פי התפיסה האתיופית – לא ינענע גופו. עם זאת כלל אין לפסול מי שנוהג כך. אם נענוע הגוף תוך כדי התפילה מסייע לאדם להתקרב לקב"ה, הרי הוא השיג את מטרתו, כמאמר דוד המלך: "קרבת אלוקים לי טוב."

תפילה לכיוון ירושלים

הלכה אתיופית

במשך כל שנות הגלות המרה לא פסקו הגעגועים לירושלים. "אני ישנה ולבי ער", אנוכי באתיופיה ונפשי בירושלים. היהודים ציפו ליום שבו יוכלו להגיע אליה. ירושלים תפסה מקום מרכזי בהווי חייהם. כל התפילות מלאות בשבחי ירושלים ובתקווה לגאולה, כמו התפילה הבאה: "הללויה שבח לה' הינשאי ירושלם: תיבנה חומתך, ירושלם שערי ירושלם: אליך תפנה תפלה בירושלם דרכי ירושלם בתוך משפטך, ירושלם בתוככי ירושלם הרם קרן ירושלם תשבו, ירושלם ושפך דמם סביב ירושלם שמעו, ירושלם" (התרגום על פי "ספר הפלשים" מאת א"ז אשכולי). התקווה עברה מדור לדור. היו שצמו במשך תשעה ימים על כיבוש ירושלים וחורבן בית המקדש הראשון, וכן בחודש אב היו שצמו במשך 17 ימים – מראש חודש ועד י"ז בחודש – אף זאת כאבלות על חורבן המקדש. מנהגים רבים קשורים לירושלים. למשל בזמן התפילה פנו המתפללים כמובן לכיוון ירושלים, בזמן שחיטת בהמה ראשה של הבהמה היה מופנה לירושלים, חג הסיגד – אחד הטעמים המרכזיים לציונו הוא הכמיהה והתקווה לירושלים, ועוד ועוד. עדות מעניינת לחשיבותה של ירושלים בקרב האנשים ניתן לראות בסיפורו של יוסף הלוי שהגיע ל"ביתא ישראל" ולא הצליח לשכנע אותם שהוא יהודי כמותם, עד שהזכיר את ירושלים וכך הוא מתאר את המפגש: כאשר "זכרון שם ירושלים עלה על שפתי על פי מקרה הניס כרגע והרחיק מלב בני עמי הפלשים כל ספק בדברי. כברק בחשכת לילה האיר שם ירושלים את עיני ולבות אחי האובדים ההם... עבודה רבה היתה לי לענות על כל שאלותיהם, והם לא התעייפו לשאול ולבכות לזכר בית מחמדנו מימי קדם. הרגעים ההם הנם יקרים לי ולא אשכחם כל עוד נפשי בקרבי. בשפתי בשר לא אוכל לתאר ולציין ההרגשות אשר סערו בי בעת ההיא, ולמראה הנפלא הזה, בראותי את פני אחי בני אמונתי, המאירים מעוצם רגשות רוחם לזכרון קורות בני עמנו! אנכי סיפרתי להם כי קודם שיצאתי לדרך לאתיופיה הייתי בירושלים, והודעתי להם כי העיר ההיא שהיתה בימי קדם כלילת יופי, עתה פנה והלך כבודה ויופיה, והיא עומדת חרבה ושוממה; הודעתי להם כי על המקום שעמד שם בעבר בית מקדשנו והיכל תפארתנו, עומד עליו כעת בית תפלה להישמעאלים (ערבים). כאשר שמעו את הדברים האלה התעצבו מאד אל לבם ויבכו מרה, עד כי לא היה להם כח עוד לבכות, וגם אנכי בכיתי עמהם. אחינו הרחוקים ההם האמינו כי עוד בית מקדשנו עומד ברוב פאר ותפארת, וכבוד בני עמנו היושבים שם גדול בעמים. בכלל לא ידעו ממצב הארץ הקדושה כעת. וכן לא ידעו כי הסולטאן (התורכי) ימשול עליה. והנה בעקבות שיחתי ודבורי עמהם האמינו לי רובם כי יהודי הנני, ובכל זאת נמצאו מהם שהיה קשה להם להאמין את זאת."

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית^{lvii}

התפילות בתורה לא נאמרו במקום מסוים דווקא. לראשונה נזכרת תפילה בזיקה למקום מסוים אצל חנה, שבחרה להתפלל לפרי בטן במשכן שילה, כשהגיעה לשם כמנהגה מימים-ימימה.^{lviii} בתקופה מאוחרת

יותר, אצל שלמה המלך, מודגשת הזיקה שבין התפילה למקדש. היה זה כששלמה המלך חנך את בית המקדש הראשון; הוא התפלל לה' והזכיר בתפילתו את המקדש כמקום שדרכו עוברות התפילות בדרכן לשמים, וכך הוא התפלל: "להיות עינך פתחת אל הבית הזה לילה ויום אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם לשמע אל התפלה אשר יתפלל עבדך אל המקום הזה ושמעת אל תחנת עבדך ועמך ישראל אשר יתפללו אליך אל המקום הזה ואתה תשמע אל מקום שבתך אל השמים ושמעת וסלחת לחטאת עבדיך ועמך ישראל... בהעצר שמים ולא יהיה מטר כי חטאו לך והתפללו אל המקום הזה... ואתה תשמע השמים וסלחת... כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל אדם לכל עמך ישראל אשר ידעון איש נגע לבבו ופרש כפיו אל הבית הזה ואתה תשמע השמים מכון שבתך וסלחת ועשית ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע לבבו כי אתה ידעת לבבך את לבב כל בני האדם. וגם הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא... ובא והתפלל אל הבית הזה אתה תשמע השמים מכון שבתך ועשית ככל אשר אליך הנכרי... כי יצא עמך למלחמה על איבו בדרך אשר תשלחם והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת והבית אשר בנית לשמך ושמעת השמים את תפלתם ואת תחנתם ועשית משפטם...^{lix} גם על חזקיהו מסופר שהתפלל בבית המקדש.^{lx} בתקופה הפרסית נזכר בראשונה המנהג של הפניית גוף המתפלל לכיוון ירושלים, כפי שמסופר על דניאל, שחלונות ביתו היו פתוחים לכיוון ירושלים, ושלוש פעמים ביום הוא כורע על ברכיו ומתפלל.^{lxi} עדות נוספת לתפילה לכיוון ירושלים, מימי הבית השני, מצויה בספרים החיצוניים, ככתוב: "וכצאת הנער [החוצה] וישא את פניו השמימה נגד ירושלים ויברך למלך השמים ויאמר.^{lxii} לכן לאחר החורבן, כשנקבעו תפילות החובה, נדרשו המתפללים לכוון את לבם ולהפנות גם את גופם בזמן תפילת העמידה לירושלים, אך כשאינן באפשרותם להפנות הגוף, ניתן להסתפק רק בהפניית הלב. הלכות אלה משתקפות בספרות התנאית. במשנה נאמר: "היה רוכב על החמור ירד, ואם אינו יכול לירד יחזיר את פניו, ואם אינו יכול להחזיר את פניו יכון לבו כנגד בית קדש הקדשים.^{lxiii} מכאן אנו למדים שעדיף לרדת מהחמור ולכוון גם את הגוף לכיוון ירושלים, ואם הדבר לא ניתן, אפשר להסתפק בכוונת הלב. הלכה זו מבוססת על ההלכה שבתוספתא, המדגישה את חשיבות כוונת הלב לירושלים עם שילוב הפניית הגוף לשם, ככתוב (תוספתא ברכות ג, טו-טז): "העומדים בחוצה לארץ מכוונין את לבם כנגד ארץ ישראל, שנאמר: 'ויתפללו אליך דרך ארצם' (דברי הימים ב' ו, לח). העומדים בארץ ישראל מכוונין את לבם כנגד ירושלים ומתפללין, שנאמר: 'ויתפללו אל העיר הזאת' (שם, לד). העומדים בירושלים מכוונין את לבם כנגד בית המקדש, שנאמר: 'והתפללו אל הבית הזה' (שם, לב). העומדים במקדש מכוונין את לבם כנגד בית קדשי הקדשים ומתפללין, שנאמר (מלכים א' ח, ל): 'ויתפללו אל המקום הזה'. נמצאו עומדין בצפון פניהם לדרום, בדרום פניהם לצפון, במזרח פניהם למערב, במערב פניהם למזרח. נמצאו כל ישראל מתפללין למקום אחד." בהקשר זה יש לציין שכיוון התפילה לירושלים מאפיין את בתי הכנסת שנבנו החל משלהי ימי בית שני בארץ ובתפוצות. בהתאם לאמור כאן פסק השולחן-ערוך: "בקומו להתפלל אם היה עומד בחו"ל, יחזיר פניו כנגד ארץ ישראל ויכוין גם לירושלים ולמקדש ולבית קדשי הקדשים. היה עומד בא"י יחזיר כנגד ירושלים ויכון גם למקדש ולבית קדש הקדשים. היה עומד בירושלים יחזיר פניו למקדש ויכוין ג"כ לבית קדשי הקדשים... מי שאינו יכול לכוין הרוחות יכוין לבו

לאביו שבשמים.^{lxiv} ובהלכות בית כנסת כתב שצריך "לפתוח פתחים או חלונות כנגד ירושלים או להתפלל כנגדן וטוב שיהיה בבהכ"נ י"ב חלונות".^{lxv}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

מספרים על יהודי שעלה מאתיופיה, ששאל בנוסעו מעפולה לירושלים: "למה לעלות לירושלים אם אני כבר גר בירושלים?" אכן בימי ראשית העלייה, יהודי אתיופיה לא הבחינו בין ארץ ישראל ובין העיר ירושלים. בעולם, ירושלים כוללת את כל ארץ ישראל. הכיסופים של יהודי אתיופיה לירושלים צריכים להתבטא במגורים בירושלים ולפחות בעלייה שלוש פעמים בשנה, כפי שכתוב בתורה, וכיום ירושלים. יום ירושלים נקבע כיום הזיכרון לאותם יהודי אתיופיה שנפלו בדרכם מאתיופיה לישראל והוא הזדמנות נפלאה לעלות לירושלים. כל זאת נוסף על הכוונת הגוף והלב לירושלים בתפילות.

מחיצה בין נשים וגברים

הלכה אתיופית

בכל אירוע או התכנסות, הן של אבל והן של שמחה, קיימת הפרדה בין נשים וגברים. ההפרדה אינה נעשית על ידי הצבת מחיצה, אלא באופן טבעי. הנשים יושבות לבדן והגברים יושבים לבדם בצד אחר. בבית הכנסת נהגו הנשים לעמוד מאחור, והגברים מקדימה, ללא כל מחיצה.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית^{lxvi}

נראה כי בתקופה העתיקה נשים לא נהגו לבוא לבית הכנסת ולכן לא היתה עזרת נשים בבתי הכנסת. אם הגיעו נשים לבית הכנסת, הן ישבו בספסלים נפרדים, או בקצה האולם, בלי עזרת נשים ובלי מחיצה. במשך השנים היו מחלוקות רבות על גובה המחיצה בין הגברים לנשים. הפוסקים האחרונים נחלקו בשיעור גובה המחיצה הנדרשת. הרב פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים א, מא) כתב שמספיקה מחיצה בגובה כתפי הנשים – 18 טפחים. לעומתו, הרבי מסאטמר ורבני הונגריה דרשו כי המחיצה תסתיר את הנשים לגמרי ותעבור את גובה ראשיהן.

למעשה, בית המקדש היה המקום המתועד הראשון שבו יושמה הפרדה מגדרית, במסגרת "התיקון הגדול" שהנהיגו חז"ל בחג הסוכות בשמחת בית השואבה. בתיאורים המפורטים של השינויים המבניים שנעשו במקדש לא מוזכרת כל מחיצה, וכנראה לא היתה כל מחיצה. ייתכן שהיה מעקה מטעמי בטיחות, אבל לא מחיצה.^{lxvii} לא ידוע לנו על הצבת הפרדה בהזדמנויות אחרות בבית המקדש. המחיצה מוזכרת פעמים רבות בספרות חז"ל, בעיקר בענייני טומאה וטהרה. אך מחיצה בבית הכנסת נזכרה רק בנוגע להפרדת המצורע משאר המתפללים מחשש לטומאה.^{lxviii}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

יהודי אתיופיה רשאים להמשיך כפי מנהגם ואין לחייב אותם במחיצה. עם זאת יש להם לנהוג כפי שנהגו באתיופיה, לשבת בנפרד נשים וגברים אבל אין צורך במחיצה. תנאי נוסף הוא שהנשים יהיו בלבוש צנוע כפי שהיה נהוג באתיופיה. ואין בכך הבדל בין התכנסות לצורך תפילה ובין התכנסות לצורך אירוע אחר.

נפילת אפיים

הלכה אתיופית

בכל תפילה יש השתחויה וכריעה לפני הקב"ה בדומה ליום הכיפורים. בתפילה שיש בה בקשת כפרה ספציפית, היה המתפלל משתחוה השתחויה מלאה, הווי אומר, שכיבה על הבטן ופרישת הידיים על הרצפה.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית^{lxxix}

מתחילה היו נוהגים ליפול אפיים בהשתחויה או בקידה. בהשתחויה המתפלל מפיל את כל גופו על הארץ, כשידיו ורגליו פשוטות על הארץ. בקידה המתפלל יורד על ברכיו ומרכיז ראשו ומצמידו לארץ.^{lxx} אלא שמפני כמה חששות נתבטל המנהג ליפול אפיים בהשתחויה או בקידה – מפני האיסור להשתחוות על רצפת אבנים, ומפני האיסור לאדם חשוב ליפול על פניו לפני הציבור בלא שמובטח לו שיענה כיהושע בן נון. ובעיקר משום שחששו לדברי "הזוהר",^{lxxi} שהגדיל מאוד את מעלת נפילת אפיים. על פי "הזוהר", צריך המתפלל למסור את נפשו לה', ויראה עצמו כאילו נפטר מהעולם, ועל ידי כך כל עוונותיו מתכפרים: "ותיקון זה צריך להיות בכוונת הלב, ואז הקב"ה מרחם עליו ומכפר עוונותיו. אשרי האדם היודע לפתות ולעבוד אדונו ברצון וכוונת הלב. אוי לו למי שבא לפתות רבונו בלב רחוק ולא ברצון. כמו שנאמר (תהלים עח, לו-ז): 'יִפְתוּהוּ בְּפִיָּהֶם וּבְלִשׁוֹנָם יִכְזְבוּ לוֹ, וְלִבָּם לֹא נִכּוֹן עִמּוֹ'. הוא אומר 'אליך ה' נפשי אשא'^{lxxii} וכל דבריו אינם אלא בלב רחוק, וזה גורם לו להסתלק מן העולם לפני זמנו." וכיוון שאנו חוששים שמא אין כוונתנו שלמה ואיננו ראויים לכך, אנחנו נמנעים מלהשתחוות או לקוד. למעשה, מנהג כל יוצאי אשכנז וחלק מיוצאי ספרד להתכופף ולהליט את הראש בזרוע, ויש בזה בחינה מסוימת של נפילת אפיים שהיא מעין קידה, אבל אינה קידה שלמה, ואין בה חשש של השתחויה על רצפת אבן.^{lxxiii} ואולי כדי שלא להיכנס לסכנה המוזכרת ב"זוהר", נהגו האשכנזים שלא לומר את המזמור "אליך ה' נפשי אשא", שמבואר ב"זוהר" שכוונתו למסירת הנפש, ובמקומו אומרים מזמור ו' מתהלים.^{lxxiv} והנוהגים כבן איש חי, חוששים ואינם נופלים כלל על פניהם, וכך נוהגים רבים מבני קהילות המזרח.

המנהג המומלץ בארץ ישראל

ברור שיהודי אתיופיה יכולים להמשיך במנהגם ליפול אפיים בהשתחויה או בקידה. בהשתחויה

המתפלל מפיל את כל גופו על הארץ, כשידיו ורגליו פשוטות על הארץ. בקידה המתפלל יורד על ברכיו ומרכין ראשו ומצמידו לארץ. ואין הם צריכים לחשוש לדברי "הזוהר", שכן זהו מנהגם. עם זאת אני מציע לדור הראשון וגם לדור השני לא לשכב על רצפת בית הכנסת על הבטן בידיים ורגליים פשוטות על הארץ, כפי שראו עיני באחת התפילות. לא משום אזהרת "הזוהר", אלא מפני שבתרבות המערבית שאנו חיים בה שכיבה כזאת עלולה לפגוע בכבודו של האדם. השאיפה שלנו היא לעמוד לפני ה' לא כסמרטוטים אלא כאנשים הנושאים בקרבם צלם אלוקים. עם זה, מי שרוצה לנהוג כן מתוך דבקות בה' ובמסורת רשאי, ועל כך נאמר: "וקרבת אלוקים לי טוב."

תפילת הדרך

הלכה אתיופית

באתיופיה היציאה לדרך היתה כרוכה בסכנות גדולות. היוצאים לדרך, שעשו את דרכם ברגל כמוכן, נהגו לשאת תפילה אישית ספונטנית ואף לקבל ברכת הדרך מאחד הקרובים או מהמנהיג הרוחני. והיו אף כאלה שנדרו נדרים.

בעבר ובהווה בהלכה התלמודית

"תפילת הדרך" היא תפילה שתיקנו חז"ל ליוצאים לדרך בנוסח מיוחד שאומרים בשעה שיוצאים לדרך. תפילת הדרך נזכרת לראשונה בדברי האמוראים.^{lxxv} נוסח התפילה, כפי שהוא מופיע בתלמוד, התקבל בשינויים קלים בין הקהילות השונות. הרב גורן, שהיה הרב הראשי לצה"ל, חיבר נוסח מיוחד של תפילת הדרך לטייס, לצנחן, לצוללן ולכל חייל היוצא לקרב.^{lxxvi}

המנהג המומלץ בארץ ישראל

יהודי אתיופיה רשאים להמשיך במנהגם, להתפלל תפילה אישית. אין צורך ללכת למנהיג רוחני לפני כל נסיעה ואף כשמדובר בהפלגה או בטיסה. עם זאת חשוב להמשיך להתפלל את תפילת הדרך בכל נסיעה ברכב. הסכנות בנסיעה אינן פחותות מהאריה או מהשודד באתיופיה. לתפילה יש השפעה על מצבו של האדם, והיא יכולה לגרום לשינוי ולתיקון הגורל; נוסף על כך התפילה יכולה להשפיע על תודעתו של המתפלל. כאשר הנוסע ברכב מבקש ש"תוליכנו לשלום" במלוא הכוונה, הוא ייזהר יותר, וישתדל שלא לסכן עצמו ולא את האחרים. יראת שמים כמוכן זה מתפרשת כאחריות אישית.

ⁱ קיצור שולחן ערוך, סימן א סעיף ב.

ⁱⁱ איכה ג, כב.

ⁱⁱⁱ מתוך הרמן, מעגל חיי היום, ישראל: 2006.

^{iv} שבת נ ע"ב.

^v אורח חיים, סימן ב סעיף ו.

- vi מתוך הרמן, דב, מעגל חיי היום.
- vii שולחן ערוך המקוצר – אורח חיים חלק א סימן כז, הלכות נטילת ידים לסעודה.
- viii ילקוט יוסף, השכמת הבוקר, עמ' תפא.
- ix מתוך פרשת בשלח.
- x מתוך פרשת כי תצא.
- xi רש"י, במדבר כב, יב.
- xii מתוך הרמן, דב, מעגל חיי היום.
- xiii מורי, פרופ' הרב נעם זהר, משער שהנחת תפילין בפועל החלה בתקופה מאוחרת יותר, ועד אז מצוות התפילין נתפסה כרעיון מחשבתי, "וקשרתם אותם על ירך והיו לטוטפות בין עיניך" – שיהיו חקוקים וקשורים בלב ובמוח. רק בתקופה מאוחרת הוחלט לא להסתפק בממד האלגורי, ולשוות למצווה ביטוי מעשי.
- xiv שמות יג, טז.
- xv דברים ו, ח.
- xvi ראש השנה יז ע"א.
- xvii כיוון שזו הלכה למשה מסיני – שולחן-ערוך לג, ג.
- xviii צבע שחור הוא הידור מצווה. בתפיסה התרבותית של יהודי אתיופיה צבע שחור מסמל את השלילי (לכן נהגו ללבוש בגדים לבנים) ולכן ודאי שאין בו תוספת.
- xix הושע יד, ב.
- xx רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה א, א-ה.
- xxi מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- xxii דברים יא, יג.
- xxiii ספרי לדברים יא, יג.
- xxiv בבלי מגילה יז ע"ב.
- xxv בבלי ברכות לג ע"א.
- xxvi בן סירא נא, כא-לה.
- xxvii ראש השנה ב, יז.
- xxviii בבלי ברכות כח ע"ב; מגילה יז ע"ב.
- xxix בבלי מגילה יח ע"א.
- xxx רמב"ם, הקדמה לפירוש המשנה, מהדורת מוסד הרב קוק.
- xxxi בבלי מנחות מג ע"ב.
- xxxii מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- xxxiii משנה, מגילה ד, ג.
- xxxiv תהלים סט, טו.
- xxxv בבלי ברכות ח ע"א.
- xxxvi רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה ח, א.
- xxxvii אורח חיים, סימן צ סעיף ט.
- xxxviii רמ"א שם.
- xxxix מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- xl בראון, מרדכי, אמונתו של בלתי מאמין, מתוך "פתחים", ירושלים: תשכ"ח, עמ' 3-10.
- xli מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- xlii משנה ראש השנה ד, ט.
- xliii רמב"ם, משנה תורה הלכות תפילה ח, ט-י.
- xliv תענית טז ע"א.
- xlvi משנה תורה, הלכות תפילה ח, יא-יב.
- xlvi קיצור שולחן ערוך ילקוט יוסף, סימן נג סעיף ב, עמ' סו.
- xlvii אורח חיים, סימן נג סעיף יא.
- xlviii תהלים נה, יח.
- xlix דניאל ו, יא.
- ¹ דברי הימים א' כג, ל.

-
- li תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק ג ה"ו (דף ז ע"א בד"ו).
- lii משנה תורה, הלכות תפילה א, ו.
- liii מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- liv תהלים לה, י.
- lv אורח חיים, סימן מח בהגהה בראש הסימן.
- lvi תנועת החסידות הפליגה בחשיבות הנענועים בתפילה בעקבות דברים שכתב בעניין זה הבעש"ט בצוואתו. הוא הסביר זאת בכך ש"כשאדם טובע בנהר והוא מראה במים תנועות [כדי] שיוציא עצמו מן המים השוטפים אותו, בוודאי הרואים לא יתלוצצו עליו ועל תנועותיו. כן שמתפלל ועושה תנועות אין להתלוצץ עליו, שהוא מציל עצמו ממים הזדונים שהם הקליפות ומחשבות זרות, הבאות לבטלו ממחשבתו בתפילתו" (ליקוטים יקרים, כתר שם טוב, הובא אצל ש"י עגנון, ספר ימים נוראים, עמ' סז).
- lvii מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- lviii שמואל א' א, א-ב, י.
- lix מלכים א' ח, כג-נג.
- lx מלכים ב' יט, טו-יט.
- lxi דניאל ו, יא.
- lxii עזרא החיצוני ד, נה.
- lxiii משנה, ברכות ד, ה.
- lxiv שולחן ערוך, אורח חיים, סימן צד סעיפים א-ד.
- lxv אורח חיים, סימן צ סעיף ד.
- lxvi מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- lxvii משנה סוכה ה, ב; מידות ב, ה; תוספתא, סוכה ד, א; ירושלמי סוכה ה, נה ע"ב, ה"א; בבלי, סוכה נא ע"ב – נב ע"א.
- lxviii נגעים יג, יב.
- lix מתוך הרמן, מעגל חיי היום.
- lxx ברכות לד, ע"ב; רמב"ם, משנה תורה הלכות תפילה ה, יג-יד.
- lxxi במדבר קכא, א.
- lxxii תהלים כה.
- lxxiii שולחן-ערוך אורח חיים קלא, א.
- lxxiv מ"א קלא, ה.
- lxxv ברכות כט ע"א-ע"ב.
- lxxvi מתוך הרמן, מעגל חיי היום.